

Ferdynand Zweig (1898–1988)

PIOTR BIEGASIEWICZ

MGR

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Nauk Społecznych
e-mail: biegasiewicz(at)gmail.com

Słowa kluczowe liberalizm, Żydzi w Polsce, Zagłada

Abstrakt Celem niniejszego artykułu jest omówienie życia i twórczości Ferdynanda Zweiga, profesora, ekonomisty i jednego z najbardziej oryginalnych myślicieli spośród uczniów Adama Krzyżanowskiego. Poprzez analizę punktów zwrotnych w życiu F. Zweiga przedstawiono również dzieje mniejszości żydowskiej w Polsce, scharakteryzowano dyskurs dotyczący tożsamości jednostki w sytuacji granicznej oraz stosunek profesora do Zagłady.

Ferdynand Zweig (1898–1988)

Keywords liberalism, Jews in Poland, Holocaust

Abstract The purpose of this article is to present the biography of Ferdynand Zweig, professor, economist, one of the most original students of Adam Krzyżanowski. The analysis of the turning points of F. Zweig's life also presents the history of the Jewish minority in Poland, the discourse on the identity of the individual in the border situation and the attitude towards the Holocaust.

Szymon Aszkenazy, Marcei Handelsman, Bruno Schulz, Julian Tuwim – to tylko kilku przedstawicieli żydowskiej humanistyki, którzy odegrali ogromną rolę w rozwoju polskiej kultury. Część została już odkryta, ale wielu wciąż czeka na swoich badaczy. Celem niniejszej pracy jest przedstawienie życia i twórczości jednego z nich – Ferdynanda Zweiga. Zaprezentuję jego życiorys i omówię kwestię tożsamości narodowej, a następnie zaproponuję podział twórczości F. Zweiga ze względu na problematykę.

W życiu bohatera niniejszej rozprawy było szereg punktów zwrotnych, które można tropić w jego utworach. Kilukrotnie zmieniał zainteresowania badawcze i światopogląd, przyjmując za azymut swoich rozważań liberalizm bądź akcentując funkcję opiekuńczą państwa, by pod koniec życia zbliżyć się do pozycji konserwatywnych.

Już z powodu niezwyklej pracowitości (krakowski uczoney opublikował ponad tysiąc artykułów oraz kilkadziesiąt książek) można nazwać F. Zweiga wielce interesującą postacią. Był

świadkiem tryumfu liberalizmu na początku XX wieku, zwycięstwa systemów totalitarnych oraz zimnej wojny, a także schyłku systemu sowieckiego. Ponadto, zajmując się socjologią pracy, stał się popularyzatorem i teoretykiem pojęcia *afflunet worker* (zasobny robotnik), oznaczającego robotnika aspirującego do klasy średniej, a więc przeczącego Marksowskiej tezie o ubożeniu proletariatusy (Pluciński, 2011, s. 55). Można to uznać za jeden z powodów, dla których dzieła Profesora były tak rzadko omawiane przed 1989 rokiem, trudno jednak zrozumieć, dlaczego w wolnej Polsce F. Zweig nie doczekał się całościowego opracowania swojej twórczości, jak i utrwalenia w zbiorowej pamięci najważniejszych informacji dotyczących jego życia. Kompleksowa praca autorstwa Mirosława Czerwińskiego (1996) dotyczy jedynie okresu sprzed 1945 roku.

F. Zweig urodził się 23 czerwca 1898 roku w Krakowie. Był synem kupca Zachariasza i Sary z Lednitzerów (Lista wyborców do Rady Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie, 1936). Jego krewnymi po kądzieli byli Abraham i Chana Lednitzerowie, fundatorzy synagogi w podkrakowskim Kazimierzu. W latach 1906–1914 uczęszczał do krakowskiego Cesarsko-Królewskiego II Gimnazjum św. Jacka, a później zdecydował się na studia prawnicze. Nie wiemy, dlaczego chciał poświęcić życie prawu. Wyjaśnienie decyzji o studiach jurystycznych znaleźć można w dziele Aleksandra Hertza, który zauważył, że marzeniem większości Żydów było, aby ich synowie zostali doktorami medycyny lub prawa, co wiązało się z prestiżem społecznym, jakiego nie mógł zapewnić majątek (Hertz, 1980, s. 170). Żadne źródło historyczne nie jest w stanie potwierdzić, że F. Zweiga już wtedy bardziej interesowała ekonomia, należy jednak zaznaczyć, iż studiowanie prawa było ówczesnie najlepszą drogą do zawodu ekonomisty. W dwudziestoleciu międzywojennym studia ekonomiczne oferowały jedynie akademie handlowe (Wyższa Szkoła Handlowa w Poznaniu, Akademia Handlowa w Krakowie oraz Wyższa Szkoła Handlu Zagranicznego we Lwowie) oraz Wydział Prawno-Ekonomiczny Uniwersytetu Poznańskiego (Grzybek, Kraków, s. 18).

F. Zweig został studentem prawa na Uniwersytecie Jagiellońskim w roku akademickim 1914/1915. Uczelnię ukończył również jego dwoje dalekich kuzynów – Helena na Wydziale Filozoficznym, a Szymon na Wydziale Prawa (Kulczykowski, 1995, s. 415). Nauczycielami F. Zweiga byli m.in.: Stanisław Estreicher – profesor prawa zachodnioeuropejskiego i porównawczego, Stanisław Kutrzeba – profesor dawnego prawa polskiego, Bolesław Ulanowski – profesor prawa i filozofii, Stanisław Wróblewski – profesor prawa rzymskiego oraz – *last but not least* – Adam Krzyżanowski – profesor ekonomii (Katalog uczniów Wydziału Prawa UJ za lata akademickie 1917/1918, 1918/1919). Studia zakończył w 1918 roku, uzyskując z egzaminów ocenę dostateczną (Odpis wierzytelny egzaminu państwowego, 1918).

Aby uzyskać stopień doktora praw (*doctor iuris*), musiał zdać trzy egzaminy, które znane były jako „rygoroza doktorskie”. Ich zakres pozostawał zgodny z podziałem ówczesnych przedmiotów studiów prawnych na historyczne, polityczne i sądowe. Nie było za to wymogu przygotowania stosownej rozprawy. Obowiązek ten pojawił się dopiero w 1931 roku (Grzybek, 2012, s. 18). F. Zweig nie zdecydował się na karierę akademicką. W okresie 1918–1919 pracował jako protokolant sądowy oraz asystent adwokacki a następnie, w latach 1919–1920, odbył zastępczą

służbę wojskową jako pracownik Wojskowego Sądu Okręgowego w Krakowie w randze jednorocznego plutonowego (Curriculum vitae Ferdynanda Zweiga, 1920).

W 1921 roku F. Zweig został członkiem Krakowskiego Towarzystwa Ekonomicznego, tzw. szkoły krakowskiej, i nawiązał przyjaźń z Adamem Krzyżanowskim oraz Adamem Heydlem (Pioskownik, 1999, s. 99). Krzyżanowski dostrzegł młodego adepta ekonomii, gdy ten przedstawił pracę seminaryjną dotyczącą teorii wartości (List Adama Krzyżanowskiego do Józefa Buzka, 1919). W tym okresie F. Zweig publikował również w „Czasopiśmie Prawniczym i Ekonomicznym”, „Przeglądzie Współczesnym” oraz „Czasie”. Warto zauważyć, że nie miał żadnych afiliacji politycznych, mimo że jego mentor Krzyżanowski związał się z Bezpartyjnym Blokiem Wspierania Reform, a Heydel z Narodową Demokracją.

W latach 1920–1922 F. Zweig pracował – na stanowisku pomocnika referenta a od 1921 roku referenta – w wydziale przydziałnym Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) w Warszawie. Czerwiński (1996, s. 11), Przemysław Pluciński (2011, s. 56) oraz Mariusz Kulczykowski (1995, s. 332) podają lata 1920–1921, ale informacja ta nie znajduje potwierdzenia w dokumentach źródłowych. Pracę dostał dzięki wstawiennictwu Krzyżanowskiego, który w liście do Józefa Buzka, ówczesnego dyrektora GUS-u, pisze, że zabiega o jego przyjęcie, „oddając przysługę nie tylko Dr. Zweigowi, ale również Pańskiemu Urzędowi” (List Adama Krzyżanowskiego do Józefa Buzka, 1920). Współpracę z GUS-em F. Zweig zakończył na własne żądanie, uzyskując zgodę na zmianę miejsca zatrudnienia ze względów osobistych (Zawiadomienie z dnia 27 lutego 1922).

Pierwszym rubikonem na drodze twórczej F. Zweiga była wygrana w konkursie na program gospodarczy dla Polski ogłoszony przez Bank Gospodarstwa Krajowego, a także objęcie w 1927 roku funkcji redaktora „Kuriera Gospodarczego i Finansowego”, dodatku do „Ilustrowanego Kuryera Codziennego” (Dziki, Rogoż, 2010, s. 45). Współpraca z tym wpływowym i poczytnym periodykiem trwała aż do 1939 roku. Profesor opublikował w nim ponad 850 artykułów. W 1928 roku F. Zweig związał się ponownie z Uniwersytetem Jagiellońskim i w styczniu 1929 roku uzyskał docenturę z ekonomii politycznej, a w 1935 roku został profesorem Wydziału Prawa UJ w zakresie nauk ekonomicznych. Do jego najwybitniejszych dzieł z tego okresu należą: *Cztery systemy ekonomii* (1932), *Ekonomia a technika* (1935) oraz *Zmierzch czy odrodzenie liberalizmu* (1938). Ostatnia z wymienionych książek została wydana ponownie w 1981 roku przez wydawnictwo Oficyna Liberalistów Janusza Korwin-Mikkego. Jest to również najczęściej omawiana w literaturze przedmiotu praca F. Zweiga. Warto wspomnieć o następujących pozycjach: A. Lew (2011). *Spuścizna ideowa Ferdynanda Zweiga w myśli politycznej Kongresu Liberalno-Demokratycznego*, w: E. Krasucki, T. Sikorski, A. Wątor (red.), *Epigoństwo czy twórcza ciągłość? Ideowe dziedzictwo głównych nurtów politycznych Drugiej Rzeczypospolitej w refleksji politycznej po zakończeniu II wojny światowej* (s. 266–278), Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałek; W. Bernacki (2004), *Liberalizm polski 1815–1939. Studium doktryny politycznej*, Kraków: Towarzystwo Zbiorowe „Historia Jagiellonica”, s. 190–200; W. Bernacki (2011), *Ferdynand Zweig (1896–1988). Przypadek polskiego liberalizmu społecznego*, w: B. Szlachta (red.), *Myśl i polityka. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Jackowi Marii Majchrowskiemu*, t. 2 (s. 25–36), Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM.

Kolejną cezurą w biografii Profesora był rok 1939. Wtedy to został przetransportowany wraz z całą redakcją „Ilustrowanego Kuryera Codziennego” z Krakowa do Lwowa (Borowiec, 2010, s. 41). Wkrótce dołączyła do niego żona Dora oraz córki: Ewa (Naturalization Certificate of Eva Zweig, Certificate BZ4293) i Irena Dziunia. Rodzina została rozdzielona już w pierwszych dniach II wojny światowej. Dora oraz Ewa znalazły się w radzieckiej strefie okupacyjnej i deportowano je na Syberię, a następnie do Uzbekistanu, skąd – dzięki staraniom F. Zweiga – zostały ewakuowane wraz z armią polską na przełomie 1941 i 1942 roku (Karczmarsz, 1997, s. 20). Profesor ze swoją drugą córką przedostał się do Rumunii a stamtąd do Francji. Tuż po ataku Niemiec na Francję ojciec uciekł do Wielkiej Brytanii, a Irena Dziunia pozostała w Paryżu pod opieką ciotki. W 1942 roku aresztowała ją Gestapo. Przetransportowano ją do obozu koncentracyjnego w Besançon a następnie w Pithiviers, gdzie zmarła 23 lipca tego samego roku (Page of Testimony).

W ten sposób losy rodziny krakowskiego uczonego stały się egzemplifikacją przeżyć żydowskich ofiar akcji nazistowskich – pierwszej fali przymusowych emigrantów. Zygmunt Freud, Claude Lévi-Strauss, Hans Kelsen, Ludwig von Mises oraz wielu innych intelektualistów opuściło pod koniec lat 30. XX wieku swoje ojczyzny, wybierając na cel emigracji Wielką Brytanię, Szwajcarię, Turcję tudzież Stany Zjednoczone. Dzięki temu nie doznali wszystkich skutków katastrofy. Zostali pozbawieni majątku, ale jednak nie musieli mieszkać w gettach i większość z nich nie doświadczyła grozy obozów zagłady (Hilberg, 2007, s. 181).

Na obczyźnie F. Zweig uczestniczył w pracach polskiego rządu emigracyjnego, angażując się w działalność Komitetu Rzecznawców Spraw Ekonomicznych przy Ministerstwie Spraw Kongresowych. Sprawował również funkcję radcy ekonomicznego w Biurze Prezydium Rady Ministrów, gdzie był odpowiedzialny za „opracowanie zagadnień zleconych przez Prezesa Rady Ministrów oraz sporządzanie tygodniowych sprawozdań sytuacyjnych” (Podział czynności w Biurze Prezydium Rady Ministrów, 1942). W tym okresie był również członkiem redakcji „Ekonomisty Polskiego” – pisma Stowarzyszenia Ekonomistów Polskich w Zjednoczonym Królestwie.

Po zakończeniu II wojny światowej Profesor stanął przed dylematem dotyczącym powrotu do Polski. Ówczesny rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego zaoferował mu jego przedwojenne stanowisko, ale F. Zweig zdecydował się ostatecznie pozostać w Zjednoczonym Królestwie.

Możemy się tylko domyślać, dlaczego F. Zweig uznał, że powinien pozostać w Wielkiej Brytanii. Sądzę, że nie bez znaczenia były wieści o narastającej po 1945 roku nienawiści Polaków do Żydów (Krajewski, 1992, s. 92). W szczególności na uwagę zasługują doniesienia o falach gwałtownych rozruchów antyżydowskich, m.in. w Chełmie, Chrzanowie, Częstochowie, Kielcach, Krakowie, Radomiu i Rzeszowie (Eisler, 2002, s. 59). Zapewne obawiał się również, że odzyskanie zawłaszczonego majątku będzie niemożliwe lub przynajmniej mocno utrudnione (Gross, 2000, s. 80–83; 2007, s. 56–128). Wojciech Lizak ocenia, że wśród prawnych następców żydowskich nieruchomości mogło znajdować się ponad pół miliona polskich beneficjentów (Lizak, 2004, s. 8). Jak zauważa Jan Tomasz Gross: „Zabór żydowskiego mienia był na tyle powszechny, że pociągnął za sobą wyłanianie się norm regulujących ten proceder. Nastąpiła redystrybucja

własności i jak zawsze w takich okolicznościach powstały mechanizmy sankcjonujące praktykę społeczną związaną z tym zjawiskiem” (Gross, 2011, s. 75). Może wreszcie Profesor bał się tego przemożnego poczucia strachu, który stał się dominantą losu ocalałych z Holocaustu (Gross, 1998, s. 93). Obawę tę doskonale ilustruje Henryk Woźniakowski, pisząc, że „strach przed Żydami i antysemickie reakcje powodowane więc były kombinacją lęku o utratę majątku i pozycji, nienawiści do tych, którym wyrządziło się krzywdę, i ostatecznie – strachu przed bestią w nas samych i w naszych pobratymcach” (Woźniakowski, 2006, s. 7).

Sytuacja F. Zweiga w Wielkiej Brytanii była jednak o tyle problematyczna, że po wojnie likwidowano polskie wydziały afiliowane przy brytyjskich uczelniach – Polski Wydział Prawa przy Oxford University, gdzie nauczał od 1944 roku, zlikwidowano dwa lata po wojnie. Niepewność dotycząca zatrudnienia trwała aż do przełomu lat 40. i 50. Na początku lat 50. F. Zweig otrzymał dwuletnie stypendium badawcze Simon Research Fellow University of Manchester, a następnie podjął pracę na Wydziale Studiów Ekonomicznych i Społecznych tejże uczelni. W Zjednoczonym Królestwie Profesor związany był zawodowo również z Polish University College, gdzie wykładał od 1947 do 1953 roku (Filar, 1997, s. 196). W latach 1953–1956 pracował z kolei na Uniwersytecie Hebrajskim w Jerozolimie, a w latach 1964–1966 na Uniwersytecie w Tel Awiwie (Zweig, 1969, s. 8). W 1969 roku został wybrany członkiem czynnym miejscowym Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie (Portalski, 2009, s. 92).

Kwerenda w Instytucie Pamięci Narodowej, gdzie poszukiwałem ewentualnych śladów zainteresowania organów bezpieczeństwa Polski Ludowej tudzież Polskiej Republiki Ludowej F. Zweigiem, dała wynik negatywny. Zbadałem 30 teczek osób o nazwiskach: Cwajg, Cweig, Cwieg, Zwajg, Zwięg, Zweig, ale w żadnej z nich nie znalazłem informacji na temat Franciszka i Dory Zweigów lub ich krewnych.

Koniec II wojny światowej stanowi kolejną cezurę w twórczości F. Zweiga. Odszedł bowiem wówczas od zainteresowań ekonomicznych i coraz mocniej skłaniał się ku badaniom socjologicznym, szczególnie w zakresie socjologii pracy i tzw. stosunków pracy. Wtedy właśnie opublikował swoje ostatnie studia z zakresu „czystej” ekonomii: *Labour, Life and Poverty* (1948) oraz *Economic Ideas. A Study of Historical Perspectives* (1950) i zaczął publikować prace socjologiczne: *Productivity and Trade Unions* (1951), *The British Worker* (1952). Wówczas też zarzucił pisanie po polsku – od 1945 roku wszystkie dzieła F. Zweiga ukazują się w języku angielskim. Mimo awersji do języka polskiego charakterystyczny akcent zachował do końca życia. Dzięki niemu pokonywał bariery społeczne i docierał do zjawisk społecznych niedostępnych dla brytyjskich badaczy (Hamilton, 1988).

Jak zauważa Dariusz Grzybek (2012, s. 178), książki Profesora zostały zauważone w kręgu anglosaskim i do dziś są cytowane w pracach socjologicznych i politologicznych. Warto wskazać w szczególności następujące pozycje: A.L. Kalleberg, I.E. Berg (1987), *Work and Industry. Structures, Markets and Processes*, New York: Springer, s. 76; J. Bourke (1994), *Working Class Cultures in Britain 1890–1960. Gender, Class and Ethnicity*, London: Routledge, s. 39; L.J. Robins, B. Jones (red.) (1997), *Half a Century of British Politics*, Manchester: Manchester University Press, s. 144; W. Webster (1998), *Imagining Home. Gender, 'Race' and National*

Identity 1945–1964, London: UCL Press, s. 196; R. McKibbin (1998), *Classes and Cultures. England 1918–1951*, Oxford: Oxford University Press, s. 177; M. Hilton (2003), *Consumerism in Twentieth-Century Britain. The Search for a Historical Movement*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 210; N.J. Smelser, S.M. Lipset (red.) (2005), *Social Structure and Mobility in Economic Development*. New Brunswick: Aldine Transaction, s. 380. O jego popularności świadczy również to, że od 1994 roku Uniwersytet w Plymouth w Wielkiej Brytanii przyznaje nagrody i stypendia imienia Ferdynanda Zweiga, ufundowane przez jego żonę Dorę (Ferdynand Zweig Awards oraz Ferdinand Zweig Memorial Scholarship).

Krakowski uczoney do końca życia pracował intelektualnie. Swoją ostatnią książkę, *The New Aquisitive Society* (1976) opublikował, mając 78 lat. Tuż przed śmiercią dał się również poznać jako malarz i rzeźbiarz. Zmarł 9 czerwca 1988 roku w Londynie, nie doczekawszy kapitalistycznej i demokratycznej Polski (Czerwiński, 1996, s. 10).

F. Zweig był dwukrotnie żonaty. Jego pierwsze małżeństwo, z Dorą Zweig, trwało od 1923 do 1975 roku. Z tego związku miał dwie wspomniane już córki: Ewę (obecnie Eve Hamilton) oraz Irenę Dziunię. W 1975 roku krakowski profesor związał się z Ruth Fuller. Małżeństwo trwało do jego śmierci (Korespondencja własna autora z E. Hamilton).

W życiorysie F. Zweiga nie brakuje punktów zwrotnych. Są nimi: uzyskanie członkostwa w Krakowskim Towarzystwie Ekonomicznym, wygranie konkursu na program gospodarczy dla Polski, opuszczenie Polski, ewakuacja z Francji do Wielkiej Brytanii, rozdzielenie z rodziną, śmierć córki, a także zmiana zainteresowań badawczych połączona z rezygnacją z języka polskiego w pisarstwie naukowym. Poza wymienionymi faktami na uwagę zasługuje jeszcze jeden, element mający związek z tematem niniejszej pracy. Chodzi mianowicie o tożsamość narodową.

Wskazane definiendum należy rozpatrzeć dwuaspektowo. Po pierwsze jako tożsamość określa się „wszystkie względnie trwałe, stabilne, psychiczne, fizyczne i duchowe właściwości jednostki, które wprowadzają w jej życie wewnętrzne i relacje z innymi moment stałości, a tym samym przewidywalności” (Gałdowa, 2000, s. 9). Jednocześnie badacze skłaniają się ku temu, że tożsamość jest przedsięwzięciem refleksyjnym, skupiającym się na utrzymywaniu spójnych, choć na bieżąco weryfikowanych narracji biograficznych, które należy rozpatrywać w coraz to nowych definicjach pojęć oraz ich stosunków w kontekście wyborów jednostek (Giddens, 2001, s. 9). Tożsamość cechuje więc nie stałość, lecz zmienność. Tożsamość narodowa z kolei jest pewną formą tożsamości grupowej, w której centralną kwestią staje się przynależność do grupy, jej pozycja wobec innych grup oraz rozróżnienie swój–obcy (Kłoskowska, 1992, s. 134). Rekapitułując, naród żydowski, czy też polski, można uznać za „wyobrażoną wspólnotę polityczną, wyobrażoną jako nieuchronnie ograniczoną i suwerenną”, która – co istotne – „pomimo panujących w niej faktycznie nierówności i wyzysku, traktowana jest zawsze jako głęboki, poziomy układ solidarności” (Anderson, 1997, s. 5–6). Wspólnota jest wyobrażona, gdyż nawet członkowie najmniejszego narodu nie znają się ze wszystkimi innymi. Jest też ograniczona, ponieważ obszar, na którym żyje, jest limitowany – poza nim żyją inne narody. Naród posiada suwerenność z uwagi na to, iż to on jest podmiotem – a nie przedmiotem – władzy.

Po uporządkowaniu podstawowych pojęć warto pochylić się nad kwestią tożsamości F. Zweiga. W autodefinicjach dominować będą dwa aspekty – polskość i żydowskość. Sytuacja jest o tyle skomplikowana, że można być Żydem – członkiem narodu wybranego, a także żydem – czyli wyznawcą judaizmu. Wskazane kategorie mogą nie mieć punktów stykowych, choć współcześni badacze skłaniają się ku temu, by używać jedynie określenia Żyd, gdyż każdy wyznawca religii możeszowej, jest również członkiem narodu (Krajewski, 2010, s. 22). Literatura przedmiotu wskazuje zarówno kryteria obiektywne przypisania do tej grupy, jak i identyfikacyjne kategorie subiektywne. Do czynników obiektywnych należy zaliczyć w szczególności urodzenie się w żydowskiej rodzinie i posiadanie żydowskich przodków oraz partycypowanie w kulturze żydowskiej poprzez wyznawanie judaizmu, posługiwanie się językiem hebrajskim lub jidysz i kultywowanie tradycji. Subiektywne czynniki przynależności grupowej wyrażają z kolei „identyfikację jednostek i ich poczucie uczestnictwa w tej samej kulturze, świadomości, przynależności do świata wspólnych wartości i symboli, poczucie więzi z tą, a nie inną grupą” (Datner, Melchior, 1997, s. 64). Warto zwrócić uwagę na to, że

w XX wieku tożsamość żydowska rozpadła się na szereg różnych tożsamości żydowskich, nierzadko konkurujących ze sobą. Dawne definicje religijne stały się bezużyteczne, a te, które je zastąpiły – emancypacja, syjonizm oraz w pewnym ograniczonym zakresie asymilacja, nie okazały się całkowicie zadawalające. Najsilniejszym z nich był syjonizm, lecz współcześni Żydzi nie chcą określać siebie w aspekcie wyłącznie politycznym (Webber, 1992, s. 144–145).

Większość Żydów, podobnie jak niemal każdy Polak, Brytyjczyk czy Francuz, tworzy swoją własną tożsamość narodową.

Dokumenty poświadczają jednoznacznie, że F. Zweig oraz jego rodzice byli aktywnymi członkami Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie (Lista wyborców do Rady Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie, 1929). W swojej twórczości dystansował się jednak od spraw religijnych: „Nigdy nie przywiązywałem większej wagi do judaizmu i żydowskości. Nie jestem praktykującym żydem i nigdy nie bywałem w synagodze. Żywię natomiast sympatię w stosunku do żydowskiego nacjonalizmu i politycznego nacjonalizmu” (Hadler, właśc. Zweig, 1947, s. 9). Cytat pokazuje pewną ambiwalencję Profesora w tej kwestii.

Kolejną trudnością związaną z tożsamością żydowską F. Zweiga jest kwestia języka. Otóż społeczność żydowska w Polsce okresu międzywojnia cechowała się multilingwizmem. Wyznawcy mozaizmu używali na co dzień języka jidysz, zwanego żargonem tudzież językiem żydowskim, oraz polskiego, modlili się z kolei w języku hebrajskim. Według Chone Shmeruka decyzja o mówieniu w każdym z tych języków oznaczała jednoczesny akces do określonego systemu kulturowego różniącego się od pozostałych nie tylko pod względem językowym, ale również światopoglądowym. I tak kultura hebrajska nawiązywała do ideologii emancypacji, kulturę jidysz tworzyli przede wszystkim ci, którzy opowiadali się za autonomią, a wreszcie obszar kultury polskiej skupiał zwolenników asymilacji (Shmeruk, 2011, s. 22).

Starsza córka F. Zweiga pisze, że „w domu mówiło się zawsze po polsku nawet w relacjach z dziadkami. Podczas pobytu w Wielkiej Brytanii staraliśmy się mówić po angielsku. W domu

nigdy nie używało się jidysz albo hebrajskiego” (Korespondencja własna autora z E. Hamilton). Możemy zatem stwierdzić, że F. Zweig w latach 20. był w znaczącym zakresie zasymilowany. Wszak jak pisze Władysław Krajewski: „O narodowości nie decydują geny, lecz wychowanie, kultura: język ojczysty, obyczaje panujące w domu literatura i sztuka, którą zna się najlepiej, emocjonalny stosunek do pewnej tradycji” (Krajewski, 1992, s. 93). Jednostka może uważać się za Polaka, Niemca, Żyda albo też używać podwójnej identyfikacji narodowej: niemiecko-francuskiej, brytyjsko-irlandzkiej czy wreszcie polsko-żydowskiej. W niektórych przypadkach jedna część tożsamości może stać się istotniejsza niż druga – wtedy mówimy o Polaku pochodzenia żydowskiego, Niemcu pochodzenia francuskiego czy Brytyjczyku pochodzenia irlandzkiego.

Interesującego świadectwa dotyczącego tożsamości żydowskiej w realiach polskich dostarcza Maksymilian Apolinary Hartglas – syjonista, adwokat i poseł do sejmu w latach 1919–1930. W swoich pamiętnikach pisze:

Osobiście znajdowałem się na granicy dwóch światów: żydowskiego i polskiego przez całe moje życie ścierały się dwa czynniki. Polskie wychowanie i dzieciństwo, związek z narodem polskim, z jego kulturą i ziemią. I spontanicznie zrodzona we mnie miłość do mego umęczonego narodu żydowskiego, jego cierpień i jego odrodzenia we własnej ojczyźnie. Było to powodem, że przez całe moje życie cierpiałem na kompleks rozdwojenia, gdyż nie było takiej siły, która mogłaby stopić razem te dwa różne uczucia. Jako Żyd nie mogłem zapomnieć niesprawiedliwości, których mój naród doświadczył w Polsce (osobiście ich nie doświadczyłem), jako zaś zasymilowany w polskości musiałem podzielać uprzedzenia wobec Żydów, żywione nawet przez najlepszych Polaków. To duchowe rozdwojenie dręczyło mnie przez całe życie, zatruło jego najlepsze chwile (Holzer, 1983, s. 366).

Być może podobne uczucia towarzyszyły F. Zweigowi. Wszak mniejszość żydowską w XX-wiecznej Polsce można zdaniem Janusza Pajewskiego określić jako kastę obcą krajowi i społeczeństwu (Pajewski, 2007, s. 160). Truizmem jest konstatacja, że mieć poczucie obcości względem innego człowieka to traktować go jak obcego. Istotne jest to, że deficyt zaufania powoduje obawy, a czasami również poczucie zagrożenia. Bardzo często prowadzi to do nieracjonalnych działań, z czym spotkali się Żydzi w okresie dwudziestolecia międzywojennego: ograniczenia w posiadaniu ziemi czy wyborze kariery wojskowej, tworzenia gett ławkowych, numerus clausus, numerus nullus, bicia i szykanowania studentów pochodzenia żydowskiego, bojkotu sklepów i przedsiębiorstw żydowskich, różnego rodzaju pikiet i demonstracji, w których ginęli ludzie. Ponadto rynek wydawniczy obfitował w książki, opracowania, broszury i gazety, które miały uświadomić Polakom „prawdziwy”, a więc wrogi im, cel działania wszystkich Żydów. Byli w nich przedstawieni jako zakała ludzkości, przyczyna wszystkich cierpień i niepowodzeń (Zgliczyński, 2008, s. 33).

Żydów nie tylko traktowano ówczesnie z wrogością, ale też uznawano ich za żywioł obcy narodowi polskiemu. Wszak nawet jeśli się zasymilowali, wciąż można ich było rozpoznać po stroju, obyczajach czy sposobie mówienia. W tym czasie w Polsce kupcami, w szczególności drobnymi, byli najczęściej właśnie Żydzi, toteż negatywne cechy tej profesji łączono z cechami narodowymi. Żyd – bez względu na zawód – miał być podstępny, nieuczciwy i przedkładać

własny zysk ponad wszystko, oszukując przy każdej nadarzającej się okazji. Należy jednakże pamiętać, że „stosunek do Żyda – pogardliwy, niechętny, kpiący – nie był stosunkiem do wroga, który jest odpowiedzialny za nasze nieszczęścia i którego należy zniszczyć” (Hertz, 1980, s. 124). Warto w tym miejscu wspomnieć, że goje, czyli w tym konkretnym przypadku Polacy żyjący w latach 20., byli dla wyznawców judaizmu ludźmi niższego rzędu – postrzegali ich jako osoby nieporadne, czasem wręcz głupie, zwłaszcza gdy brali się za handel i dawali łatwo oszukiwać (Hertz, 1980, s. 104–109).

Sądzę więc, że krakowski profesor aż do 1939 roku dystansował się od religijności judaistycznej oraz kwestii żydowskiej w swojej działalności publicznej i uważał się za żyda w pełni zasymilowanego, tj. w ówczesnej nomenklaturze Polaka wyznania mojżeszowego. Pracował w polskich instytucjach rządowych, jak również posługiwał się na co dzień językiem polskim. Jest mało prawdopodobne, że jego nieżydowskie otoczenie postawiło mu warunek dotyczący wyzbycia się własnej tożsamości, żeby go zaakceptować. Nie wydaje się, by musiał stać się parwenzusem, gotowym wyrzec się wszelkich związków z przodkami i środowiskiem rodzinnym, by ostatecznie przekonać się „jak wątpliwa jest wolność zagwarantowana przez emancypację i jak zdradliwa jest obietnica równości wiążąca się z asymilacją” (Arendt, 1983, s. 4). A przynajmniej nie pozostawił po tym śladu w swojej twórczości. Nic nie świadczy również o tym, że w II Rzeczypospolitej był – według słynnej figury Isaiah Berlina – żydem-garbuszem, który by zamaskować swoją przypadłość, gotowy był przedstawić niezliczoną ilość zaświadczeń potwierdzających, że jest zwyczajnym człowiekiem (Śpiewak, 1992, s. 50). Można więc, używając nomenklatury Jerzego Tomaszewskiego, sytuować go w jednym ze środowisk przejściowych pomiędzy oboma narodami, tj. wśród Żydów związanych z kulturą polską, Żydów uważających się za Polaków czy też wreszcie Polaków pamiętających o swoich żydowskich przodkach (Tomaszewski, 1990, s. 20).

W niniejszej części mojej pracy stawiam tezę, że momentem przesilenia poglądów F. Zweiga była Zagłada, która zredefiniowała jego polsko-żydowską tożsamość. Wszak – jak zauważa Małgorzata Melchior – w pewnych warunkach identyfikacja narodowa może zyskiwać na znaczeniu. Do takich okoliczności z pewnością należały wojna, okupacja, Holokaust. Przynależność narodowa decydowała wówczas o przeżyciu lub śmierci jednostek i całych grup (Melchior, 2004, s. 21). Do tezy Melchior wydaje się przychylić Krystyna Kersten, twierdząc, że w sytuacjach granicznych, które można było obserwować podczas II wojny światowej, tożsamość narodowa potrafiła wybić się ponad inne systemy odniesienia (Kersten, 1983, s. 87). Konsekwencją tegoż może być „hipertrofia tożsamości, kiedy to jeden status, czy też jedna cecha jednostki dominuje i przesłania całą jej tożsamość” (Strauss, 1959, s. 77).

Nierzadkie były sytuacje, że Żyd udający Polaka po zakończeniu wojny nie wracał do swojej żydowskiej tożsamości, lecz równie często to właśnie żydowska część osobowości zaczynała dominować. Nie można z absolutną pewnością wskazać, jak było w przypadku F. Zweiga, lecz skłaniam się ku stwierdzeniu, że po 1945 roku krakowski profesor na nowo zdefiniował swoją żydowskość. Możliwe, że przyjął ją zgodnie z postulatem żydowsko-francuskiego filozofa Raymonda Arona: „Zrozumiałem, że jestem Żydem i że nie jest to ani tytuł do chwały, ani powód do

wstydu; jestem Żydem, tak jak ktoś inny nim nie jest. W czasach gdy Żydów się prześladowuje lub atakuje, trzeba oznajmić, że jest się Żydem” (Kurski, 2002, s. 7).

Twórczość F. Zweiga można podzielić na następujące nurty tematyczne:

1. Nurt liberalny, na który składają się następujące pozycje: *Cele i metody statystyki handlu zagranicznego* (1921); *Problem wartości* (1921); *Przerzucenie podatków* (1923); *Złoty polski* (1923); *Bilans handlowy w dobie stabilizacji* (1925); *Polityka kredytowa Banku Polskiego* (1925); *System ekonomji i skarbowości Juljana Dunajewskiego* (1925); *O programie gospodarczym Polski* (1926); *Kartelizacja przemysłu polskiego* (1929); *Finansowanie konsumpcji* (1930); *Cztery systemy ekonomji: uniwersalizm, nacjonalizm, liberalizm, socjalizm* (1932); *Ekonomja a technika* (1935); *Stulecie Malthusa* (1935); *Memorjal w sprawie działalności przedsiębiorstw państwowych* (1935); *Adam Krzyżanowski* (1935); *Liberalizm polskiej myśli ekonomicznej* (1937); *Zmierzch czy odrodzenie liberalizmu?* (1938); *Historja doktryn ekonomicznych* (1943); *Pomiędzy dwiema wojnami* (1945).
2. Nurt żydowski, do którego można zaliczyć: *The Jew. His Tragedy and His Greatness* (1947); *The Israeli Worker. Achievements, Attitudes and Aspirations* (1959); *Israel. The Sword and the Harp. The Mystique of Violence and the Mystique of Redemption. Controversial Themes in Israeli Society* (1969).
3. Nurt etatystyczny: *The Planning of Free Societies* (1942); *Labour, Life and Poverty* (1948); *Men in the Pits* (1948); *Economic Ideas. A Study of Historical Perspectives* (1950); *Productivity and Trade Unions* (1951); *The British Worker* (1952); *Women's Life and Labour* (1952); *Student in the Age of Anxiety* (1963).
4. Nurt konserwatywny: *The Worker in an Affluent Society. Family Life and Industry* (1962); *The Cumbernauld Study* (1970); *The New Acquisitive Society* (1976).

Odnosząc się do tego podziału, można śmiało zaryzykować tezę, że poglądy krakowskiego profesora były soczewką, w której skupiały się poglądy głównego nurtu ekonomistów i podobnie jak one ewoluowały od pozycji liberalnych poprzez etatystyczne aż do konserwatywnej krytyki *welfare state*.

Rekapitulując, twórczość F. Zweiga zasługuje na całościowe omówienie, dotąd bowiem została opracowana tylko w ograniczonym zakresie. Był to autor niezwykle płodny, potrafiący skupić się na całkowicie różnych dziedzinach, takich jak ekonomia, socjologia pracy, państwo dobrobytu czy też kwestia żydowska i jej współczesne implikacje. Ponadto pełnił bardzo ważną rolę łącznika między liberalną tradycją dwudziestolecia międzywojennego a współczesnymi polskimi liberałami skupionymi wokół Korwin-Mikkego czy Kongresu Liberalno-Demokratycznego.

Bibliografia

Źródła

- Curriculum vitae Ferdynanda Zweiga*. W: *Akta Osobiste Ferdynanda Zweiga 1920–1922*. Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego.
- Katalog uczniów Wydziału Prawa UJ za lata akademickie 1917/1918, 1918/1919*. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, sygnatury WP II 284, WP II 286.
- List Adama Krzyżanowskiego do Józefa Buzka*. W: *Akta Osobiste Ferdynanda Zweiga 1920–1922*. Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego.
- Lista wyborców do Rady Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie 1929*. W: *Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie. 1701–1939*. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, sygnatura 634.
- Lista wyborców do Rady Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Krakowie 1936*. W: *Gmina Wyznaniowa Żydowska w Krakowie. 1701–1939*. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, sygnatura 639.
- Naturalization Certificate of Eva Zweig, Certificate BZ4293*. Narodowe Archiwum Wielkiej Brytanii (The National Archives) oraz archiwum autora (odpis).
- Odpis wierzitelny egzaminu państwowego*. W: *Akta Osobiste Ferdynanda Zweiga 1920–1922*. Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego.
- Page of Testimony*. Instytut Yad Vashem, sygnatura 4007808. Odpis dokumentu w archiwum autora.
- Podział czynności w Biurze Prezydialnym Rady Ministrów*. W: *Różne sprawy polityczne od lipca do grudnia 1942*. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Władysława Sikorskiego, sygnatura PRM 91.
- Zawiadomienie z dnia 27 lutego 1922*. W: *Akta Osobiste Ferdynanda Zweiga 1920–1922*. Archiwum Głównego Urzędu Statystycznego.

Opracowania

- Arendt, H. (1982). Żyd jako parias – ukryta tradycja. *Literatura na Świecie*, 12 (137), 4–16.
- Anderson, B. (1997). *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*. Warszawa: Znak, Fundacja im. Stefana Batorego.
- Borowiec, P. (2010). *Krótką historią I wydawnictwa Ilustrowanego Kurjera Codziennego*. W: G. Wrona, P. Borowiec, K. Woźniakowski (red.), *Ilustrowany Kurjer Codzienny. Księga pamiątkowa w stulecie powstania dziennika i wydawnictwa 1910–1939* (s. 30–40). Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe.
- Czerwiński, M. (1996). *Poglądy społeczno-ekonomiczne Ferdynanda Zweiga*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Datner, H., Melchior, M. (1997). Żydzi we współczesnej Polsce – nieobecności i powroty. W: Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce* (s. 63–81). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Dziki, S., Rogoż, M. (2010). Marian Dąbrowski i jego opus vitae – koncert IKC (próba kalendarium). W: G. Wrona, P. Borowiec, K. Woźniakowski (red.), *Ilustrowany Kurjer Codzienny: księga pamiątkowa w stulecie powstania dziennika i wydawnictwa 1910–1939* (s. 66–67). Katowice: „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe.
- Eisler, J. (2002). Fale emigracji żydowskiej z powojennej Polski. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 3 (14), 59–61.
- Filar, D. (1997). Prof. dr Ferdynand Zweig. W: J.W. Cywinski, T.S. Rojewski, W. Toporowski (red.), *Monografia Polskiego Wydziału Prawa 1944–1947 Uniwersytetu w Oxford* (s. 190–200). Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, Caldera House.
- Gałdowa, A. (red.) (2009). *Tożsamość człowieka*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Giddens, A. (2001). *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej Nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gross, J.T. (1998). *Upiorna dekada. Trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców i komunistów 1939–1948*. Kraków: Universitas.
- Gross, J.T. (2000). *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*. Sejny: Fundacja Pogranicze.

- Gross, J.T. (2008). *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Warszawa: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Gross, J.T. (2011). *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Grzybek, D. (2012). *Polityczne konsekwencje idei ekonomicznych w myśli polskiej 1869–1939*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Hadler, D. (właśc. Zweig F.) (1947). *The Jew. His Tragedy and His Greatness*. London: Victor Gollancz.
- Hamilton, E. (1988). Dr Ferdynand Zweig. *The Times*, 13 czerwca.
- Hertz, A. (1980). *Żydzi w kulturze polskiej*. Warszawa: Biblioteka „Więzi”.
- Hilberg, R. (2007). *Sprawcy, ofiary, świadkowie. Zagłada Żydów 1933–1945*. Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą Żydów, Wydawnictwo Cyklady.
- Holzer, J. (1983). Żydowskie dążenia polityczne w Drugiej Rzeczypospolitej. *Znak*, 2–3 (339–340), 366–382.
- Karczmarsz, E. (1997). *Wisienka. A Little Polish Girl Tells Her Own True Story!* Exeter: C&G Enterprises.
- Kersten, K. (1989). Społeczeństwo polskie na przełomie wojny i pokoju. *Kultura i Społeczeństwo*, 2 (33), 85–94.
- Kłóskowska, A. (1992). Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej. *Kultura i Społeczeństwo*, 1 (20), 131–141.
- Krajewski, S. (2010). *Nasza żydowskość*. Budapeszt: Wydawnictwo Austeria.
- Krajewski, S. (1992). Problem żydowski – problem polski. *Więź*, 4 (402), 27–41.
- Krajewski, W. (1997). Fakty i mity o roli Żydów w okresie stalinowskim. *Więź*, 5 (463), 109–122.
- Kulczykowski, M. (1995). *Żydzi – studenci Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie autonomicznej Galicji (1867–1918)*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Kurski, J. (2002). Raymond Aron – obserwator historii, cz. I. *Gazeta Wyborcza*, 28 czerwca.
- Lizak, W. (2004). „Niepamięć zbiorowa” – z perspektywy ludu. *Tygodnik Powszechny*, 45, 8 sierpnia.
- Melchior, M. (2004). *Zagłada a tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni „na aryjskich papierach”. Analiza doświadczenia biograficznego*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Pajewski, J. (2007). *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Patai, R. (1977). *The Jewish Mind*. New York: MacMillan Publishing Company.
- Piosnikowik, E. (1999). Wątek liberalny w polskiej myśli politycznej międzywojnia – przypadek Ferdynanda Zweiga. W: A. Hrebenda (red.), *Z problemów współczesnej myśli politycznej* (s. 98–112). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Pluciński, P. (2010–2011). A Liberal Enchanted by Socialism? The Issue of Ownership in Neoliberal Doctrine of Ferdinand Zweig. *Studia Historiae Oeconomicae*, 28–29 (40), 53–68.
- Portalski, S. (2009). *Zarys Historii Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie*. Londyn: Wydawnictwo Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie.
- Shmeruk, Ch. (2011). Hebrajska – jidysz – polska. Trójjęzyczna kultura żydowska. *Cwiszn. Żydowski Kwartalnik o Kulturze i Sztuce*, 1–2, 22–27.
- Strauss, A. (2013). *Zwierciadła i maski. W poszukiwaniu tożsamości*. Kraków: Nomos.
- Tomaszewski, J. (1990). *Zarys dziejów Żydów w Polsce w latach 1918–1939*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Śpiewak, P. (1992). Szoah, drugi upadek. *Więź*, 7–8 (33), 3–13.
- Webber, J. (1992). Współczesne tożsamości żydowskie. W: Z. Mach, A.K. Paluch, *Sytuacja mniejszościowa i tożsamość* (s. 141–156). Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Wóźniakowski, H. (2006). Wstęp. W: J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści* (s. 1–15). Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Zgliczyński, S. (2008). *Antysemityzm po polsku*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Zweig, F. (1969). *Israel. The Sword and the Harp. The Mystique of Violence and the Mystique of Redemption. Controversial Themes in Israeli Society*. Cranbury: Farleigh Dickinson University Press, Heinemann Educational.